

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Методологія дисертаційного дослідження
та мовні особливості наукового стилю»
обов'язкових компонент
освітньої програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

081 «Право» (правозастосування)

Лекція №7 «Термінологія наукового дослідження»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Старший викладач кафедри, кандидат філологічних наук Овчинников Михайло Олексійович

Рецензенти:

1. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент Перцева Вікторія Анатоліївна.
2. Професор кафедри соціальних, гуманітарних та правових дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі, кандидат філологічних наук, доцент Руденко Світлана Миколаївна.

План лекції

1. Проблеми сучасного термінознавства.
2. Особливості юридичної термінології.
3. Класифікація юридичних термінів

Текст лекції

1. Проблеми сучасного термінознавства

Національна мовна система будь-якої галузі знань неоднорідна за походженням, оскільки в її основі закладена універсальна греко-латинська система терміноелементів, яка в кожній мові специфічно асимілюється, з урахуванням особливостей фонетичної, орфографічної, граматичної, лексичної системи літературної мови. Схематично її можна представити сукупністю універсальних (інтернаціональних), питомих (національних), чужорідних (іншомовних), унікальних (безеквівалентних) та okazіональних (екзотичних) термінологічних одиниць, а також специфічної системи символів та інших екстралінгвістичних компонентів.

Розвиток новітньої української термінології тісно пов'язаний з характером сучасної науки. Деякі із середини ХХ століття темпи її розвитку такі, що кількість опублікованих у наукових часописах світу статей подвоюється кожні 12-15 років⁶⁸. Це означає, що для опрацювання нових публікацій навіть у вузькій галузі потрібні доведені до автоматизму навички декодування наукової інформації зі світових мов, зокрема англійської, українською.

Це завдання легше розв'язувати тоді, коли існує певна традиція термінов житку. І як б не наголошували на семантичних чи естетичних критеріях добору терміна, історія розвитку різних галузей знань засвідчує, що найчастіше перевагу надають терміну, що має найдовшу традицію вжитку, часто всупереч національним традиціям.

Сьогоднішню українську ситуацію в галузі термінологічного нормування ускладнює та обставина, що серед теоретиків і практиків термінотвору є прихильники принаймні двох термінотворчих традицій, кожна з яких передбачає різний національнокультурний вибір: одні зорієнтовані на використання усіх наявних в українській мові способів і засобів, а інші віддають перевагу калькуванню з російської мови.

Дискусії на численних термінологічних конференціях останніх років констатують, що чи не найважливішою проблемою сучасного українського термінознавства залишається питання збереження національного духу української термінології за умов широких глобалізацій-них процесів сучасності. Полеміка відбувається з приводу найбільш прийнятних назв спеціальних понять з низки дублетних найменувань, а також щодо способів і засобів лексикографічного опрацювання й стандартування номінацій

процесових понять, словотвірна структура яких відрізняється від аналогічних термінів інших слов'янських мов, насамперед російської.

Чимала кількість українських учених, особливо в різних галузях науково-технічних знань, черпала і черпає й досі базові фахові знання з російської наукової літератури. Разом зі здобуванням нових знань учені запозичають і мовні форми, забуваючи про те, що пропонувані терміни має органічно вписуватися за формою і звучанням в українську мову, підлягати внутрішнім її законам.

Українська технічна інтелігенція активно відкидає утворені від дієслів назви предметних дій з суфіксом -к (а): ковка, рубка, поліровка, штамповка. Такі росіянізми переважно замінюють іменниками на -ння (кування, рубання, полірування, штампування), хоч інколи використовують і похідні іншого структурного типу, зокрема безсуфіксні іменники: возгонка-узгін, гонки - перегони. Часто-густо цю тенденцію доводять до абсолюту і намагаються замінити будь-які українські слова, утворені з допомоги суфікса -ка, що суперечить давній українській традиції використовувати цю морфему для називання дій, а не тільки їх наслідків. Таке відштовхування від російської мови призводить до появи низки немілозвучних слів. Наперекір рекомендаціям назва обробка побутує в науково-технічних текстах і вказує передусім на дії над металами. Замість розробляння стандартів можна сказати опрацювання стандартів. Проте цілком природними в сучасних українських текстах є деякі давноутворені назви дій з суфіксом -ка: оцінка, перевірка, поведінка.

Автори новочасних російсько-українських термінологічних словників досягли успіхів у створенні та перекладі термінів, семантичний обсяг яких в обох мовах не збігається. Наприклад, детально описано українські відповідники російського заключение: це {укладання (договору), і підписання (пакту), ув'язнення, і взяття (в дужки), тобто спостерігаємо суперечності в перекладі залежно від терміносистеми.

Незважаючи на те, що російський термін колебание має близькозвучний український відповідник коливання, для позначення різновидів цього явища в українській мові можна використати хитання і гойдання, проте зазвичай обмежуються загальною назвою.

Протягом останнього десятиріччя активізують корінь гін як засіб заміни запозиченого з російської провід: водогін замість водопровід, газогін - газопровід. Однак і надалі поза увагою наукової дискусії перебувають прикметники із запозиченим російським терміноелементом (-образный, -видный, -подобный). Українською термінотворчою традицією передбачено замінювати кореневий елемент суфіксом -уват-: газуватий, зіркуватий, пилкуватий (а не газоподібний, зіркоподібний, пилкоподібний). Інколи російський взірєць орієнтує неправильно: газообразный - це не газоподібний, а просто газовий (у назві агрегатного стану речовини).

Досить часто сперечаються про способи засвоєння прикметників-інтернаціоналізмів⁶⁹. У російській мові багато термінів утворюють від

іншомовних слів способом їх формального транскрибування, залишаючи іншомовні прикметникові й іменникові суфікси -аль, -ир, -ич, -он, -ональ- (-аї-, -іг-, -іс-, -оп-, -опаї-), додаючи російські прикметникові суфікси -н-, -ск- та ін. Такий спосіб словотворення, властивий російській мові, не відповідає нормі української мови, за якою до кореня додають суфікс -н-, без збереження прикметникового іншомовного суфікса.

Слова набувають властивого українській мові звучання.

Вихідне слово	Російською мовою	Українською мовою
алгебра	алгебраический	алгебричний
синусоїда	синусоидальный	синусоїдний
тенденція	тенденциозный	тенденційний
емоція	эмоциональный	емоційний
диференціювати	дифференциальный	диференційний
функція	функциональный	функційний

Крім зросійщення, в українському науковому мовному середовищі виникла нова загроза, яку В. Радчук з гіркотою назвав укрлиш, тобто українська інглиш, український варіант англійської мови.

Англіцизми, себто слова і словосполучення, позичені з англійської мови або утворені за її взірцями, активно поповнили лексику української мови наприкінці ХХ століття. Англіцизм, як і будь-яке інше позичене слово, доречний, якщо він позначає поняття, що з різних причин ще не назване засобами української мови або в ній відсутній рівновартісний відповідник. У науковій сфері вони найбільше вплинули на термінологію гуманітарних наук, менше - природничих.

У літературознавстві запанувала нарація і похідні слова (наратор, наративний), хоч до цього цілковито обходилися термінами оповідь, оповідний, оповідач. Мовознавці активно вживають концепт, бо термін поняття їх уже не задовольняє. Економісти не можуть обійтися без назв учасників ринкових відносин (брокерів, менеджерів, дистриб'юторів), які в наукових текстах можна замінити відповідно українськими синонімами (посередник, управлінець, розподілювач відповідно/ У політології поширені англійські назви виборців і похідних від англійського відповідника українського слова вибори (електорат, електоральні настрої і навіть електор). Жоден футбольний репортаж не може обійтися без голкіпера, лайнсмена, хавбека чи рефері, хоч українська мова має рівноварті відповідники воротар, суддя на лінії, півзахисник, суддя. У журналістиці замість терміна засоби масової інформації понад міру функціонує англіцизм мас-медія, а інтерв'ю не може бути виняткове, тільки ексклюзивне.

Представники наймолодшого і середнього покоління українських учених залюбки вводять у наукові тексти модні англійські заміники загальноживаних слів: креативний замість творчий, латентний - прихований, неявні тощо. Почасти це данина моді і сподівання на

приховування думки без достатньої глибини проникання у зміст аналізованої проблеми, частково це своєрідний науковий жаргон, засіб упізнавання своїх, а нерідко ще й невміння перекласти українською англомовні слова чи словосполучення.

В. Радчук уклав список слів-позичок, серед яких переважають англіцизми, що мають питомі або давніше запозичені відповідники: ан-детраунд - підпілля; бігборд - панію, стенд; бізнес-ланч - діловий обід; бренд - гатунок; генерація - покоління; джек-пот - найвища сума виграшу; плейер-програвач; прайс-лист - цінник; пресинг - тиск, натиск; респектувати - шанувати; рецепція - сприйняття; фан - болільник, уболівальник. А до варваризму імплементація, на думку вченого, можна дібрати понад 30 українських відповідників, серед них: впровадження, запровадження, втілення, втілення в життя, введення, введення в діло, виконання, здійснення, проведення в життя, перетворення в дійсність, перетворення в життя, реалізація, матеріалізація, справдження, звершення, вживляння, законодавче запровадження, законодавче утвердження, введення в (законодавчу) практику, надання чинності, набуття чинності, узаконення, внесення змін (до закону), внесення поправок, перегляд (закону).

Берегти українське мовне докільля сьогодні означає не тільки шукати способів і засобів уникати російськомовних термінів. Великомасштабні глобалізаційні процеси висунули на перше місце в світовій комунікації мову англійську, яка не тільки збагачує словник українського науковця, але й витісняє з нього питомі слова і вирази. Так формується почуття меншовартості рідної мови, її неспроможності обслуговувати найвищі прояви людського духу, до яких, безсумнівно, належить і наукова сфера.

Страх українського вченого перед українською мовою породжений невмінням чи небажанням засвоювати її засоби, щоб перекодувати новітні наукові інформаційні потоки. Мислення мовними кліше, відсутність опірності чужомовним словам і брак зусиль у пошуку відповідних українських мовних засобів вираження наукової думки знижує науковий потенціал українського ученого, робить його піддатливим до наукових схем та ідей, нав'язаних іззовні.

Запам'ятайте!!!

<i>Українською мовою</i>	<i>Порушення норми</i>	<i>Російською мовою</i>
<i>Збігатися</i>	<i>співпадати</i>	<i>совпадать</i>
<i>Пошліфувати</i>	<i>відшліфувати</i>	<i>отшлифовать</i>
<i>зредагувати</i>	<i>відредагувати</i>	<i>отредактировать</i>
<i>вибілити</i>	<i>відбілити</i>	<i>отбелить</i>

2. Особливості юридичної термінології

Питання термінології існує в будь-якій спеціальній галузі знання. В юриспруденції проблема термінології досить актуальна. Без термінів, тобто без слів точного значення, які мають чітко визначений смисл, неможливо досягти максимальної точності викладу законодавчої думки. Вони роблять законодавство більш компактним, дають змогу уникнути описів та визначень.

Міра розробки юридичної термінології свідчить про рівень юридичної культури в державі, про ставлення до законності загалом. В сучасних умовах, коли в юриспруденції все більше застосовуються автоматизовані системи обліку й пошуку правової інформації, використання точних, однозначних термінів підвищує ефективність законодавства і значною мірою зменшує втрату інформації.

ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ – це сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати потреби спілкування у сфері юридичної науки і практики.

Юридична термінологія розвивається з розвитком держави. Найдавніші зразки юридичної термінології містять договори Київської Русі з Візантією, «Руська Правда».

Сучасна юридична термінологія є розгалуженою і динамічною системою найменувань, понять, категорій. Вона має ядро (основний термінологічно-правовий фонд) і периферію (суміжні з правом науки), в яких постійно відбуваються певні лексико-семантичні зміни.

Лексичний склад і межі юридичної термінології рухливі, відкриті, перебувають у постійному розвитку та взаємодії з іншими терміносистемами, загальноновживаною і ненормованою правничою лексикою. Основний фонд юридичної термінології законодавства міститься в найважливіших законодавчих актах. Саме вони визначають термінологічні еталони, на них орієнтуються правотворчі органи, які видають підзаконні акти. Конституція — джерело основних юридичних термінів.

Основні вимоги, що висуваються до юридичної термінології :

1. загальнопоширеність Найрізноманітніші суспільні відносини є предметом правового регулювання. Практично немає такої сфери життя, якої прямо чи опосередковано не торкалося б право. Тому в нормативних актах використовуються словниковий склад найрізноманітніших галузей знань.

2. стабільність — усталеність термінології, а не зміна її з прийняттям кожного нового закону.

3. внутрішня погодженість та взаємозалежність полягає в тому, що з одного терміна (кущове слово) вони утворюються сталі словосполучення, що відбивають близькі поняття. Наприклад, за допомогою терміна «*право*» утворюються такі словосполучення, як *правосуддя, правоохоронець, правомірний, правовідносини, правопорушник, правозахисник, правотворець*,

від терміна закон — законодавець, законність, законознавець, законодавство, закономірний тощо.

4. інтернаціональність

5. милозвучність і стилістична правильність Невдалими є такі терміни: *доукомплектування, живий громадянин*. Термін майже завжди втрачає милозвучність, коли утворюється за допомогою частки «не» (*ненакладення штрафу, неповідомлення, невручення, нерозподіл, неутримання*).

6. уникнення термінів-абревіатур і багатокomпонентних скорочень: *турбаза, річфлот, капбудівництво*. Щоб уникнути непорозумінь доречно вживати терміни без скорочень.

7. Відповідність нормам української мови:

По-перше, вилучення терміни, що за формою не є притаманними українській мові (як правило, внаслідок впливу російської). Приміром, замість форм на **-уч, -юч** (*концентруючий*) вживаються слова на **-вальний** (*концентрувальна дія*).

По-друге, заміна хоча й уживаних сьогодні в нормативних актах, але безпідставно запозичених, знову ж таки з російської мови, термінів (*не передача, а передання; не правомочність, а правоможність; не безпорядки, а заворушення; не обнародування, а оприлюднення* тощо), а також кальки, що мають ту саму природу (*не просування по службі, а службове просування; не тягнути за собою — рос. влечь, — а мати наслідком; не займати посаду, а обіймати посаду; не за свій рахунок, а власним коштом*).

По-третє, розпізнавати терміни-пароніми та терміни-синоніми, що, як свідчить практика, часто зумовлюють плутанину при використанні та тлумаченні (*строк — термін; управління — керування; заступник — замісник; особа — особистість; сила — чинність — дія закону; набувати чинності — набирати чинності — вступати в дію; обіг — оборот; довіреність — доручення; відбування служби — несення служби; державний — державницький; посвідчення — засвідчення*).

3. Класифікація юридичних термінів

Юридичний термін — це слово чи словосполучення, яке використане в законодавстві, є узагальненим найменуванням юридичного поняття.

Класифікація юридичних термінів

Термінологічний склад мови — це складне утворення, структура якої містить підсистеми, що виділяються за різними критеріями:

1. За вживанням у різних сферах спілкування:

- **загальноновживані** — це звичайні слова, що набули значного поширення, найменування предметів, якостей, ознак, дій, явищ, які однаковою мірою використовуються в побутовій мові, художній літературі, ділових документах, законодавстві. Такі терміни прості, доступні, зрозумілі. У законодавстві вони використовуються в загальноприйнятому значенні і

ніякого спеціального змісту не мають (*порядок, зброя, засідка, офіцер, процес, знахідка, будинок, автомобіль, документ*).

- **спеціально-технічні** - терміни, що мають значення у галузі спеціальних знань — техніки, медицини, економіки, соціології, біології, наприклад, *депозит, комп'ютер, фонограма, безробітний, страйк*. Необхідно дотримуватись правила, що технічні терміни використовуються в тому значенні, яке закріплене за ними у відповідній галузі науки.

- **спеціально-юридичні** — терміни, що мають особливе юридичне значення, яким виражається своєрідність того чи іншого правового поняття, наприклад, *підсудний, потерпілий, свідок, дізнання, позивач, слідчий застава*.

2. За внутрішньою структурою:

- однокомпонентні

- **багатокомпонентні** (поділяються на прості (права людини, оголошення померлим) і складні (правове регулювання ринку цінних паперів, матеріальна відповідальність членів колективного сільськогосподарського підприємства).

3. За семантикою:

- однозначні

- **багатозначні**: конституція, право (4), вина, кредит, суд (3).

4. За генетикою:

— **слова літературної мови** (*закон, злочин, держава, право*)

— **діалектизми** (*тягар, ввірений, карати*)

— **запозичення з інших мов** разом з реаліями і поняттями, що вони позначають (*штурм, батальйон* - з німецької і французької; *адвокат, акт, інавгурація, конституція, політика, юстиція* - латинські та грецькі запозичення).

- **результат перекладацької діяльності** а) у результаті перекладу відповідних іншомовних термінів: *народовладдя – демократія, міжнародний - інтернаціональний*, б) шляхом транслітерації (побуквений спосіб відтворення слів, написаних за допомогою однієї алфавітної системи, засобами іншої алфавітної системи): *аудит*

На сьогодні в українській мові сформувалося декілька основних способів творення юридичних термінів. З-поміж них:

1. Терміни — кореневі слова

А) корінна лексика, тобто власне українські слова (*закон, право, уряд*)

Б) запозичена лексика (*ембарго, концесіонер*)

2. Терміни — похідні слова

а) терміни, утворені за допомогою суфіксації (*законний, урядовий, правовий та ін.*);

Серед найпоширеніших **суфіксів** у сфері творення юридичних термінів можна виділити: а) іменниковий суфікс *-ник* зі значенням особи чоловічого роду і жіночий відповідник *-ниця-я*;

- б) іменниковий суфікс *-тв-о* зі збірним значенням;
- в) віддієслівно-іменникові суфікси *-анн-я* (*-янн-я*), *-енн-я*, *-інн-я* (*-їнн-я*) зі значенням дії, стану, процесу;
- г) іменниковий суфікс *-тель* зі значенням особи;
- г) іменниковий суфікс *-ість* із абстрактним значенням (*правоможність*);
- д) суфікс *-ин-а* зі значенням одиничності;
- е) дієслівні суфікси *-ота-ти*, *-оті-ти*, *-ну-ти* зі значенням дії: *робити, чинити, давати, губити*.

б) терміни, утворені за допомогою префіксації (перешкода, недо-торканість та ін.);

Найпоширенішими словотвірними префіксами в юридичній терміносистемі української мови є: *від-, пре-, при-, пере-, ви-, до-, за-, на-, об-, роз-*. Встановлено, що префікси в аналізованій терміносистемі утворюються найчастіше на основі:

- а) прийменників: *без-, в-, від-*;
- б) часток, переважно *не-*;
- в) інших префіксів: *недо-, обез-*;
- г) префіксоїдів: *віце-, екс-, теле-, авто-, екс-* та ін.

3. Терміни — складні слова

Серед складних термінів типовими є двоосновні (корінна та запозичена лексика): *злочин, очевидець, наймодавець, кінологія, автобіографія* та ін.

4. Терміни — словосполучення

Серед складених юридичних термінів за морфологічною будовою виділено такі структурні типи:

1. Субстантивні (іменник у головній ролі):
 - а) іменник + іменник: *слухання справи*;
 - б) іменник + прикметник: *бюджетна дотація*;
 - в) іменник + числівник: *четверта влада*;
 - г) іменник + прийменник: *угода про працю*.
2. Ад'єктивні (прикметник або прийменник у головній ролі):
 - а) прикметник + іменник: *небезпечні наслідки*;
 - б) прикметник + прийменник: *відповідальний за шкоду*.
3. Дієслівні (головний компонент — дієслово):
 - а) дієслово + іменник: *внести проект*;
 - б) дієслово + прийменник: *взяти в кредит*.

Характерним для нормативних актів є формування багатослівних термінологічних словосполучень, що складаються з трьох і більше слів (*злочин проти громадського порядку, відповідність конституційній нормі*)

5. Терміни абrevіатури.

Таким чином, слід відзначити надзвичайне розмаїття юридичної термінології як за змістом, так і формальними мовними ознаками. Надзвичайно важливим є те, що фахова юридична термінологія переживає період розвитку, збагачення й удосконалення, до якого ми маємо безпосереднє відношення.

